

Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету

Козак О. В. Багатопартійність та проблеми розбудови Української держави: історіографічний аналіз творів Микити Шаповала // Проблеми історії та методології історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Харків: Бізнес Ін форм, 1998. – Вип. 3. – С. 128 – 139.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

О. В. КОЗАК

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ТВОРІВ МИКИТИ ШАПОВАЛА

Про Микиту Юхимовича Шаповала написано чимало книжок, особливо на Заході, а ще більше він залишив по собі власних праць. Його постать в історії української революції та національно-демократичного руху досить вагома і помітна. Проте марно шукати виваженого та об'єктивного висвітлення його творчого доробку і громадсько-політичної діяльності в радянській історіографії. М. Шаповала, активного члена Центральної ради, повітнього комісара Тимчасового уряду, генерального секретаря пошт і телеграфів за часів В. Винниченка, голову Українського Національного Союзу, міністра земельних справ УПН в уряді В. Чехівського, лідера Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), емігранта і запеклого ворога більшовицького режиму в Україні, радянська наука подавала виключно у «жовто-блакитних» тонах «буржуазного націоналіста».

Упродовж багатьох десятиліть ім'я відомого політичного та громадського діяча, публіциста, поета, організатора науки та соціолога свідомо замовчувалося в Україні. Науково-теоретична спадщина М. Шаповала, яку становлять понад 350 праць, заслуговує на всебічне вивчення. Плідну науково-аналітичну та пошукову роботу по виявленню та вивченню його творчого доробку виконує професор Київського державного університету Надія Миронець, яка започаткувала серію публікацій рукописних матеріалів, автобіографічних свідчень, маловідомих творів Микити Юхимовича, що зберіглися в архівах [1]. Деякі аспекти його політичної біографії висвітлено в науково-документальних публікаціях сучасних українських істориків [2], деякі стають предметом дисертаційних досліджень [3, с. 6]. Проте фундаментальних праць, де йшлося би про революційну діяльність і творчий доробок М. Шаповала, ще не з'явилось в історіографії. Історикам і політологам належить з'ясувати особистий внесок М. Шаповала в розвиток української суспільно-політичної наукової думки, визначити його місце та роль у національно-визвольних змаганнях 1917-1920 рр., а також в організації науки та громадського життя української діаспори в Празі.

М. Шаповал народився 26 травня 1882 р. у селі Сріблянка Бахмутського повіту на Харківщині*. Навчався в Харківському університеті, слухав лекції Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, потім був студентом Київського комерційного інституту, але жодного вузу не закінчив. Причин тому, як зазначав він власноруч в автобіографії, було декілька: «В першому випадку через брак коштів,

* У публікації Н. Миронець зазначено, що М. Шаповал на Катеринославщині, але то є помилка. Див.: Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 49.

а в другім -- через призов до війська і виконання громадських обов'язків під час революції та будівництва української державности» [4, с. 40]. За революційну пропаганду під час військової служби потрапив на вісім місяців до каземату Варшавської цитаделі. Вже тоді його полонила соціалістична ідея, хоча не полишав і свого захоплення літературою.

Протягом 1908-1917 рр. М. Шаповал (під псевдонімами М. Сріблянський та М. Бутенко) опублікував свої художньо-публіцистичні твори: «Сни віри. Поезії» (Харків, 1908); «Самотність. Поезії» (Київ, 1910); «Лісові ритми. Поезії» (Київ, 1917); «Листи з лісу. Нариси» (Вовча, 1917); «Жертви громадської байдужості. Статті» (Київ, 1910); «Шевченко й самостійна Україна» (Київ, 1917). Він написав декілька цікавих праць на тему лісоводства, адже свого часу закінчив Новогухівську лісову школу в Куп'янському повіті: «Машинная раз-работка дуба» (Київ, 1913); «Лісова справа на Україні» (Київ, 1917); «Лісова промисловість і кооперація» (Київ, 1918). Упродовж 1911-1917 рр. він працював лісничим у маєтку фабриканта М. І. Терещенка. Отже, як бачимо, М. Шаповала вабила поезія, займала наука, а світогляд формували політика і власний соціальний досвід. Необхідно ще зазначити, що разом з П. Богацьким він видавав часопис «Українська хата».

Формування ідейно-політичних переконань М. Шаповала, як і переважної більшості революційно налаштованої української інтелігенції, відбувалося під впливом російської соціал-демократичної партії. Про вплив соціал-демократичної думки Росії на власний світогляд М. Шаповала можна пересвідчитися з його праць [5, с. 91]. Революційні події 1917 р. він щиро вітав, захопившись практичною політичною роботою під гаслами УПСР. Відомо, що партія українських соціалістів-революціонерів (есерів) виникла ще у 1907 р., але свою активну діяльність розгорнула у роки революції. Її організатором, одним з лідерів і теоретиків був саме М. Шаповал. Його роль у творенні української держави досить помітна, хоча це тема окремого дослідження. Варто лише зазначити, що разом з В. Винниченком він писав текст IV Універсалу, готував закони УНР про землю та ліси в Україні.

Малодослідженою, особливо в радянській історіографії, залишається сама концепція розбудови української держави, яку сповідував та всіляко обстоювали М. Шаповал і його партія. Заслугує на увагу його самобутня класифікація українських політичних партій. Він писав про діяльність УПСР лише у контексті взаємин з іншими партіями, що брали участь в революції і творенні української держави. Окремого дослідження з історії УПСР у нього немає.

Першою спробою М. Шаповала досягнути особливості та закономірності української революції була, на думку Н. Миронець, його промова з нагоди чергової річниці УНР, виголошена ним у Празі восени 1920 р. [4, с. 40]. Він назвав її «Минувшина і будучина української визвольної боротьби», претендуючи на історіософський аналіз національно-демократичного руху в Україні 1917-1920 рр. «Першу половину листопада місяця*, — наголошував М. Шаповал, — українська історіографія захище як найвидатніші пункти розвитку нашої політичної думки

* 7 листопада 1917 р. проголошено УНР.

і громадської творчості» [4, с. 40]. Однак, як свідчить навіть неупереджений аналіз радянської та української зарубіжної літератури, починаючи від 20-х рр. і завершуючи початком 90-х рр. XX ст. оцінка революційних подій далека від об'єктивності.

Неоднозначною в оцінці ролі політичних партій в українській революції була і позиція самого М. Шаповала, особливо на еміграції. Він досить категорично говорив і писав про окремих діячів, захищав програмні положення та ідеї лише українських есерів. Чимало критичних зауважень, почасти доволі образливих, він висловив навіть на адресу колишніх однодумців, що потім мали іншу думку. Праці М. Шаповала, у яких він намагався перегорнути сторінки недалекого минулого, безперечно мають ознаки суб'єктивного і тенденційного спрямування. Він не досліджував історії багатопартійної політичної системи в Україні, навіть не ставив це за мету, але займався проблемами соціології, а відтак аналізував конкретно історичні факти та події. Зокрема, в одній з праць він зазначив, що УПСР як організована політична сила заявила про себе лише у 1917 р. [5, с. 89], визначала політику Центральної ради, а на виборах до Українських установчих зборів здобула найбільше голосів – 66,8% виборців [5, с. 89]. Влітку 1917 р., на глибоке переконання М. Шаповала, партія українських есерів мала виважену та орієнтовану на соціальний переворот політичну програму, спрямовану на досягнення «диктатури трудової демократії» [5, с. 89]. Він не був професійним істориком, що прискіпливо вивчає кожен факт, а тому допустився ряду помилок суто фактичних. На думку М. Стахів (автор ґрунтовної багатотомної історії УНР доби Директорії), теза М. Шаповала про поділ УПСР на фракції у січні 1918 р. [5, с. 78] – хибна, бо розмежування відбулося у лютому-березні того ж року [6, с. 124-126]. Не викликає заперечень історичний факт справжнього розколу в УПСР, який стався на IV з'їзді партії у травні 1918 р., про причини та наслідки якого писав М. Шаповал на еміграції [5, с. 78-79].

Організаційні та ідейно-політичні питання розвитку УПСР М. Шаповал розглядав виключно у контексті багатопартійності і державотворення в Україні. Соціологічні підходи переважали, хоча й історичні проблеми розвитку інших політичних партій він не обминав. У нього досить самобутня класифікація українських політичних партій. Кожна партія, на думку М. Шаповала, це «високий тип організованого, солідаристичного угруповання, що має величезний вплив на життя й діяльність інших груп» [7, с. 23]. Партії, особливо на стадії боротьби за владу, на глибоке переконання лідера українських есерів, повинні виконувати функції «бойових органів суспільних класів» [8, с. 19]. Усі політичні партії демократичного спрямування М. Шаповал поділив на три групи: «соціалістичні, радикально-демократичні (соціально-реформаторські) й консервативно-демократичні» [8, с. 22]. До соціалістичних партій були віднесені українські комуністи, українські соціал-демократи (марксисты), українські соціал-революціонери (неонародники). Принагідно зазначити, що М. Шаповал належав до табору революціонерів народницького спрямування, всіляко обстоював ідеї та принципи їхньої політичної боротьби, а також форми суспільного розвитку. «Радикально-демократичні партії» представлені у нього соціалістами-

федералістами, соціалістами-самостійниками, радикалами. До «консервативно-демократичних» партій він зарахував ті, що виникли переважно за кордоном (Народно-республіканська партія, «Народне Об'єднання», Хлібороби-демократи, Народна партія та ін.).

Автор випезгаданої класифікації усвідомлював, що вона далеко не ідеальна, але цілком відповідала історичним фактам. Кожна політична партія посідала належне їй місце в історії національно-визвольного руху. Характерною ознакою соціалістичних партій було те, що у них «переважала, власне, панувала одна думка про боротьбу або за «національні святощі», або «за владу». Вони, зазначав М. Шаповал, жили «політичними інтересами і настроями», хоча «більше уявляли боротьбу, ніж боролися» [5, с. 50]. У творах М. Шаповала знаходимо характерні риси та ознаки українських партій, а також відмінні програмні положення та завдання. Зокрема, українські комуністи, за визначенням соціолога М. Шаповала, перебували на засадах своєї політичної програми, якою обстоювали принципи «радянської демократії пролетарського типу», визнавали велику суспільно-політичну роль селянства, боролися за «українську національну державність і створення вищої національної культури». Водночас автор гостро критикує тих українських комуністів, які у минулому були «товаришами по соціалістичних партіях», а тепер, мовляв, висміюють «перед народом українських соціал-революціонерів» [9, с. 17]. Українська комуністична партія як самостійна політична організація (а саме її мав на увазі М. Шаповал) проіснувала до початку 1925 р. і вимушено стала під знамена КП(б)У. Особливості творення та діяльності УКП досліджував І. Майстренко [10].

Позиція М. Шаповала стосовно українських комуністів була однозначно категорична, а почасти ворожа. Їхні помітні угруповання він називав «українськими радянськими революційними партіями», що хиталися між більшовіками та революційною демократією, хоча згодом пристали до російських комуністів» [11]. Він мав на увазі «боротьбистів» та соціал-демократів (незалежних), які спочатку боролися з більшовіками, але «коли побачили перемогу денікінців над більшовіками, то перейшли на бік більшовіків» [11]. Угодівське хитання колишніх соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, а саме так їх називав М. Шаповал, призвело, на його думку, до занепаду УНР у 1919 р. [11]. Загалом причини поразки української революції — складна і досить суперечлива проблема української зарубіжної історіографії, яка була предметом постійної уваги упродовж 1920-1930-х років. Навколо точилися загальні дискусії, учасниками яких були лідери різних українських політичних партій, науковці, що репрезентували ту чи іншу історіографічну школу.

До соціалістичних партій, за класифікацією М. Шаповала, належали українські есери, лідером яких він себе вважав; відтак стає помітною певна тенденційність у висвітленні революційної ролі цієї партії в національно-демократичному русі. Не викликає заперечень теза М. Шаповала про те, що есери мали переважну більшість у Центральній раді, а також були найчисельнішою українською партією [5, с. 117]. Малопереконливим є його твердження, що лише партія есерів «залишалася вірно на засаді української національної

революції, а решта партій були «буржуазними прихвостнями» [5, с. 181]. Революційна послідовність українських есерів, на думку їхнього лідера, випливала з того, що партія діяла на підвалинах «соціології неонародництва», мала «більш ясні суспільні, політичні й економічні концепції» [8, с. 22]. Звичайно, він не замовчував і малоприємні факти: розкол УПСР (1918 р.) та розбрат партійців на еміграції.

У творах М. Шаповала досить багато цікавого фактичного матеріалу, а ще більше політичних оцінок тих чи інших течій, що послабили спільне річизне українського національного руху. Він не приховує гостроти політичного моменту, що виник в партії українських есерів після повалення гетьманського режиму П. Скоропадського, коли переважна більшість партійців відхилила вимогу М. Грушевського повернутися до парламентської форми правління, тобто до Центральної ради [5, с. 127]. Категорично, а почасти навіть образливо писав М. Шаповал про колишніх «товаришів» по партії, які мали іншу думку та власні політичні переконання. «Революція розбила с. р-ів (соціалістів-революціонерів. — *О. К.*) на кілька групувань, — зазначав він у 1923 р., — із яких головнілі: есери комуністичного напрямку (М. Грушевський, Чечель, Шраг, Христюк та ін.), соціалісти-революціонери драгоманівської течії, коли так можна назвати закордонні с.-рівські організації «Вільної Спілки», і третя категорія — люди, що називають себе с.-рами, стоячи на правих позиціях — європейської буржуазної демократії, капіталізму й «чистого парламентаризму» [8, с. 25]. Це оригінальна оцінка УПСР, яка має спонукати неупередженого дослідника до виваженого з'ясування міжпартійних взаємин, особливо поміж політичних лідерів.

Історики ще не вивчили справжніх причин загострення взаємин М. Шаповала з М. Грушевським на еміграції. Вони знали один одного з 1910 р., активно співпрацювали у роки революції. Відомо, що Михайло Сергійович погодився повернутися в Україну, а разом з ним мали поїхати відомі діячі українського національно-демократичного руху. Ця обставина викликала переполох серед української громади у Празі. В серпні 1921 р., довідавшись про остаточний намір М. Грушевського повернутися в Україну, М. Шаповал пише йому листа такого змісту: «Пане Грушевський! Отже, Ви їдете на Україну, щоб прийняти участь в «советской работе»... Ви свого досягли, Ви стали безсмертним, як Іуда» [12]. Коментувати запальний лист М. Шаповала досить складно. Важко збагнути мотиви, що спонукали його до таких образливих висловлювань на адресу колишнього голови Центральної ради. Особистих мотивів тут замало, аби збагнути справжні причини такої малоприємної заяви. У чисельних спогадах учасників української революції постійно наголошувалась теза про те, що більшовики намагалися розколоти українську політичну громаду на еміграції, а відтак обіцяли «золоті гори» тим, хто повернеться до України. До об'єктивних причин, що схилили повернутися на терени України значну частину інтелігенції, слід віднести своєрідну політику лібералізації суспільного життя: запровадження непу, початок українізації, розвиток кооперації та приватного сектору. Стратегічний задум непу, який заслуговує окремого дослідження, не зрозуміли навіть соратники Леніна, а значна частина інтелігенції повірила ленінській тезі про те, що непу — це серйозно та надовго.

Необхідно враховувати ту обставину, що значна частина української інтелігенції залишила політичну боротьбу, повернувшись до звичайної творчої праці за фахом. М. Грушевський ніколи не полишав наукової роботи, навіть у роки революції, а перебування його за кордоном обмежувало творчу працю. Він повертався в Україну не для політичної боротьби, а виключно для наукової та культурно-просвітницької діяльності. М. Шаповал знайшов себе на чужині, започаткував науково-дослідні українські студії, вважав себе соціологом, черпав насагу від власної громадської роботи. Для М. Грушевського, що звик до масштабної праці, стіни Соціологічного інституту у Відні, якого він заснував, а також наукові установи Праги були своєрідним ярмом. Соціолог-самоучка М. Шаповал не зрозумів професійного історика М. Грушевського, хоча у цьому криється не єдина причина загострення їхніх стосунків. Вони значно глибші, витоки слід шукати в особливостях діяльності українських партій. Давалася взаємні і поразка самої української революції.

Під впливом обставин, що склалися у зв'язку з поверненням в Україну значної частини української інтелігенції, М. Шаповал під псевдонімом М. Сріблянський друкує у 1923 р. працю «Від III Інтернаціоналу до III Риму («Смена век»)». Він зазначає, що у деяких колах російської інтелігенції теж виявилися тенденції до повернення в Росію. Це була також і своєрідна відозва М. Шаповала на появу збірника статей під назвою «Смена век», що вийшов тоді у Празі. Полемізуючи з упорядниками збірника, до яких пристав «правовірний марксист» М. Порш, автор вищезгаданої праці намагався переконати їх у тому, що «московський більшовизм — це форма руського імперіалізму» [13]. У березні 1924 р. М. Шаповал написав статтю «Політична смерть Грушевського», намагаючись у такий спосіб «похоронити» колішнього голову Центральної ради, а заразом його політичні заслуги. Він називає М. Грушевського «капітулянт», який ніколи не був «борцем», а лише професором, що писав книги, у якого «ніколи не існувало власної теорії» [12]. Повернення М. Грушевського в Україну загострило характер взаємин українських політичних партій, поміж них пролягла ще більша смуга взаємної підозри, розпочався пошук винуватців за поразку революції. Мемуарна література того часу, періодичні видання і збірники статей переповнені взаємними нападками лідерів різних політичних партій [14].

Теоретична спадщина М. Шаповала, незважаючи на певну заідеологованість, є багатим джерелом для вивчення історії становлення та функціонування багатопартійності в Україні. Його соціологічним творам притаманний комплексний і системний підхід. Він не висвітлює діяльність кожної партії окремо, а виключно у контексті державотворення. Зокрема, аналізуючи особливості утворення «Краєвого комітету охорони революції» (1917 р.), зазначає, що комітет прагнув подолати протистояння між трьома політичними силами, що діяли тоді: українською, більшовицькою та урядовою (російський Тимчасовий уряд). До антибільшовицького блоку він зарахував і прихильників уряду Керенського — російських есерів, меншовиків та Бунд, що діяли тоді в Україні [5, с. 91]. Українські есери, за словами М. Шаповала, виступали «за соціалістичний уряд, але не з однієї партії» [5, с. 91]. Ідея формування коаліційного уряду на

багатопартійній основі досить виразно проглядається у творах М. Шаповала, але висвітлює її він переважно в історичному плані, ніж теоретичному. Він розглядає діяльність Центральної ради та склад уряду УНР з позиції УПСР, хоча обмежується констатацією історичних подій з властивою йому інтерпретацією.

Самобутньою є оцінка М. Шаповала самого національно-демократичного руху в Україні 1917-1920 рр. Український політичний рух він поділив на три течії: «більшовико-фільська» (українські есери — боротьбісти), соціально-революційна самостійницька (есери і соціал-демократи — незалежники), буржуазно-демократична (соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники). Кожна політична партія мала своїх представників у складі того чи іншого уряду в Україні. Визначальною ознакою класифікації політичних партій та рухів М. Шаповал вважав наявність у програмах «політично-державного моменту». Саме за таким принципом він поділив партії на три групи: більшовицько орієнтована група, радикально-соціалістична група та реформисти-парламентаристи [8, с. 25]. До кожної групи належало декілька дрібних партій, що мали дещо різні, хоча й не дуже відмінні ідейно-політичні програмні положення. Переважна більшість партій нагадувала політичні гуртки, а не справжні партії. З цього приводу М. Шаповал писав до В. Винниченка, що українська політична громада розпалася не на групи, як вважав колишній голова Генерального секретаріату, а «розпоршилася на атоми-індивіди» [8, с. 13]. Скептично писав він про наявність завершеної системи українських партій, що існували поза Україною. «Українських партій, я казав, нема, — іронічно зазначав він у 1927 р., — бо партійно-ідеологічні гуртки наші не можуть бути об'єктивно-соціологічно названі партіями», бо вони є «продукт українського «суспільства», нікчемні, як і воно» [8, с. 63]. Категоричні висловлювання М. Шаповала не є випадковістю та відкриттям. Вони цілком доступні до сприйняття. Лідери багатьох українських партій, особливо соціалістичного спрямування, намагалися обґрунтувати причини поразки національно-визвольних змагань, посилаючись на політичну незрілість самого українського суспільства, маскуючи у такий спосіб власну неспроможність повести його за собою. Ідеологічне протистояння, яким відрізнялися українські партії у роки революції, а не соціально-економічні чинники українського суспільства спричинило певну розпоршеність політичних сил на еміграції. Соціолог М. Шаповал сам визнає факт еміграційного ідейно-політичного хуторянства. «Еміграція у нас не одна, а кілька: кожна окрема течія із своєю окремою метою, — наголосовував він, — є самостійний вид еміграції, котрий живе самодовільним своєю метою і не зацікавлений, щоб інша течія еміграції перемогла й досягла своєї мети» [9, с. 2]. Необхідно зазначити той факт, що усі його категоричні оцінки були своєрідним викликом тим обставинам, що склалися після поразки української революції, а не його особистою зневагою її цінностей. Якщо взяти до уваги усі твори М. Шаповала, не буде помилковим і таке твердження: скептицизм М. Шаповала — крик зболеної душі соціаліста-революціонера, що не здійснив своїх політичних планів.

Україна багатопартійна, про яку писав М. Шаповал, — історичний факт, а відтак має бути належним чином досліджений. Історик оперує фактами, а вони

засвідчують події такими, якими вони колись постали. Між українськими політичними партіями не було порозуміння, що значно послабило національно-демократичний рух, а згодом призвело до поразки самої революції та розбудови держави. Сам М. Шаповал не приховував того факту, що «соціаліст-марксист» ненавидить «соціаліста-народника» [8, с. 13]. Між партіями «радикально-демократичного» спрямування (соціалісти-федералісти, селянські-соціалісти, соціалісти-самостійники), на глибоке переконання М. Шаповала, не існувало суттєвих розбіжностей. Вони не заперечували соціалістичного ідеалу, що тішило самого М. Шаповала, хоча всіляко захищали принцип надкласової держави, домагалися радикальної аграрної реформи, визнавали парламентаризм і демократію. Водночас він звинувачує соціалістів-федералістів, що визнали принципи «буржуазного парламентаризму», аби заручитися підтримкою Антанти у боротьбі з більшовиками [11].

Консервативно-демократичні партії, які використовували термін «державна», але, на думку М. Шаповала, ставилися з «почуттям симпатії до монархізму», захищали «основи капіталізму» та великої «земельної власності» [8, с. 25]. Принципи державотворення на підвалинах «українського монархізму», які сповідував В. Липинський та його прихильники, М. Шаповал засуджував. Відомо, що історик В. Липинський, який одночасно був і відомим громадсько-політичним діячем, обстоював власну концепцію державотворення, яку частково виклав у праці «Листи до братів-хліборобів» (1926) [15]. За своїми поглядами він належав до Української демократично-хліборобської партії, яку М. Шаповал зарахував до прихильників гетьманського режиму П. Скоропадського. «Характерно, що українські поміщики (Липинський, Шемет, Леонтович, Чикаленко), — писав М. Шаповал, — що були українцями і демократами до революції, під час революції перейшли до монархізму» [9, с. 30]. Він не дуже шанував навіть Д. Дорошенка, який поділяв погляди В. Липинського стосовно української держави, а сам уособлював «державницький напрямок» в українській історіографії. Микита Юхимович намагався переконати своїх опонентів у тому, що гетьманщина не мала соціальної бази, а сама монархічна теорія — це утопія [9, с. 30].

Для української зарубіжної історіографії, особливо періоду міжвоєнного (1920–1930 рр.), характерною ознакою був її полемічний і суб'єктивістський характер. Було декілька справжніх історіографів, що мали належну освіту і писали, дотримуючись наукових принципів. Переважна більшість авторів, що присвятили свої праці періоду української революції, намагалися виступати в ролі арбітражного суду або судді взагалі, претендуючи на звання науковця. Гортаючи праці М. Шаповала, зустрічаєш однаково гнівний осуд більшовиків, що насаджували в Україні «російський імперіалізм», і С. Петлюри, який пішов на угоду з поляками [5, с. 56]. Відомо, що С. Петлюра належав до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), але у 1919 р. залишив її лави з політично-організаційних причин. У той час коли М. Шаповал і В. Винниченко виїхали до Праги, склавши зброю політичних ватажків, С. Петлюра намагався відстояти українську державу шляхом збройної боротьби з більшовиками. М. Шаповал, виступаючи на похоронах С. Петлюри (кінець травня 1926 р.), наголошував, що він співпрацював з головним отаманом до січня 1919 р., а згодом

їхні стежки розійшлися з суто політичних міркувань. «Петлора за диктатуру своїх прихильників, — зазначалося у тезах промови М. Шаповала, — ми — за революційну демократію, Петлора за орієнтацію на Польщу, ми — за соборну Україну, Петлора за свій уряд, ми — за уряд революційної демократії» [16]. Водночас, незважаючи на політичні розходження, М. Шаповал визнав той факт, що С. Петлора безмежно любив Україну.

Об'єктом критики був і сам М. Шаповал, якому його опоненти також дошкуледи, хоча значно менше, за науково-теоретичні розвідки, а головне — за особисті якості характеру. М. Шаповал не мав базової гуманітарної освіти, але досить успішно займався соціологією, яка більше пасувала політології, а відтак його погляди і своєрідні наукові висновки прискіпливі опоненти називали «микитологією» [16]. Безперечно, що тут проглядається певна тенденційність, а тому маємо з'ясувати деякі висновки та оцінки Микити Юхимовича, які можна назвати самотувною концепцією державотворення. В одній з своїх праць, яка вийшла друком у 1923 р., він порушив таке риторичне питання: «А чи могли українці створити державу, щейто визволитись національно-культурно й політично?» [17]. Поразка революції, на його глибоке переконання, не означала того факту, що українці виявили свою неспроможність до державотворення. Українці не створили своєї держави, а точніше, не захистили її, бо їм бракувало ідейно-політичного та соціального єднання. Державні функції, вважав М. Шаповал, мають виконувати великі соціальні групи, що є найбільш організованими і солідарними [8, с. 6]. Для творення держави цей фактор, на переконання М. Шаповала, переважає навіть мовний. Мова «є основною прикметою національності, але не всі українці, що розмовляють рідною мовою, «почувають себе солідаристично» [8, с. 6]. Свою дещо самотувною теорію він намагався обґрунтувати соціологічно.

Державне утворення — продукт суспільний, що мав для М. Шаповала виразну матеріальну силу, а мовний аспект — суто національна ознака. «Соціальна сила української нації релятивно дуже мала, — з боєм зазначав М. Шаповал, — незважаючи на числову перевагу» [8, с. 6]. Справді українці становили більше двох третин населення України, особливо багаточисельною соціальною групою були селяни. Українську націю М. Шаповал вважав хліборобською, а відтак, внаслідок соціальної революції «українська влада може бути бути логічно владою селянсько-робітничої більшості» [8, с. 6]. Як соціал-революціонер, що надавав великого значення селянству, М. Шаповал, однак, змушений був визнати той факт, що селянство — це малоорганізований і до того ж соціально неоднорідний елемент суспільства. Робітники, на його думку, малочисельна і неорганізована та національно малосвідома група. Власної буржуазії в Україні лише одиниці, а промисловість, велика торгівля, фінанси, адміністрація, культурно-просвітні установи, військо, навіть церква, на глибоке переконання М. Шаповала, зосереджені були «в руках національно антиукраїнських груп» [5, с. 33]. Отже, за його визначенням, українська нація була соціально незґрунтована і пригноблена, а тому він закликав до утворення «єдиного національного фронту» з єдиною державно-політичною програмою, єдиною тактикою та єдиною волею

[8, с. 7]. Він був свідомий того, що формування такого фронту — справа дуже складна.

Важливе місце в концепції державотворення посідала інтелігенція, хоча ставлення М. Шаповала до неї неоднозначне. Трудова українська інтелігенція була і залишалася «ідеологом національного руху», але вона, на думку М. Шаповала, також малоорганізована, хоча й «національно свідома» [8, с. 7]. За своїм соціальним походженням вона однотипна з пролетаріатом, але із соціологічної точки зору — «не є угрупованням, а силучим піском» [8, с. 7]. Українська інтелігенція, яка у роки революції «розсипалася» на окремі політичні партії, значно послабила єдиний національно-демократичний фронт. Кожна партія виношувала власну програму, хоча вони разом боролись за українську державу. «Я не сумніваюсь, наприклад, — наголошував М. Шаповал у 1923 р., — що й деякі монархісти (напр., Липинський, Чикаленко й под.) люблять Україну, те ж саме можна сказати і про С. Петлюру, і про В. Вилниченка, і про М. Грушевського, і про Є. Петрушевича, і про інших наших громадян, але чи кожний із їх любить ту саму Україну, що й кожний інший українець? Хто на це дасть певну відповідь?» [8, с. 7]. Українська революція покликала свідоме українство — від студента до генерала, у яких було своє бачення соціального й національного розвитку. «Вони боролися за таку Україну, — наголошував Микита Юхимович, — яка відповідала їхнім розумінням, а не таку, як її уявляла українська народолюбна інтелігенція» [8, с. 14]. Він з великою повагою ставився до селян, робітників та інтелігенції, що брали участь у революції, але мусив зізнатися, що між політичними партіями і «трудохим селянством» заврався «органічний антагонізм» [8, с. 14]. Необхідно зазначити, що його оцінка рушійних сил революції — це насамперед соціологічний аналіз минувшини крізь призму власних ідейно-політичних переконань.

Підумовуючи взаємини різних політичних партій, особливо після поразки революції, аналізуючи соціально-класову структуру українського суспільства, М. Шаповал дійшов висновку, що «звести цих людей до купи майже неможливо навіть при умові, коли вони приблизно однаково думають про Україну» [8, с. 62]. Такий малооптимістичний висновок М. Шаповала стосовно порозуміння та єднання українських політичних партій, що діяли ізольовано у роки революції, а на еміграції ще більше відмежовувалися одна від одної, почасти конфліктували, аби не поступитися власними ідеологічними принципами та переконаннями.

Шляхом власних помилок, невдалих політичних спроб, ідеологічно обмежених соціальних програм, які виношували українські есери, а також враховуючи досвід інших партій, М. Шаповал дійшов висновку, що держава повинна спиратися на суспільство, черпати звітди енергії творення, не відсторонюючись і не підпорядковуючи його політичним амбіціям окремих осіб чи партій. Він не раз зауважував на те, що упродовж 1917-1919 рр. ми мали державу без суспільства, яка «завалилася під подувом першого вітру» [8, с. 20]. Така держава, на його глибоке переконання, дуже нетривка, залежна від зовнішніх факторів. Державу повинна будувати українська нація без стороннього впливу.

Українська держава, якою її бачив М. Шаповал, мала бути соборною і самостійною, але для цього необхідна важлива передумова – соціальне та ідейно-політичне єднання українців навколо «єдиної партії», що стоятиме на засадах української державності. За своїм змістом ця держава повинна бути українською, а організація суспільного життя має базуватися на принципах трудової демократії з наданням повних прав самоврядування місцевим громадам. Роль держави в управлінні господарством має бути послаблена, аби не обмежувати підприємницької ініціативи суб'єктів господарювання.

Більшовицьку доктрину суспільного розвитку М. Шаповал не визнавав, бо вона надавала необмежених прав державі. Не визнавав він і самої радянської влади, яку більшовики насаджували в Україні, але не заперечував ради як форму суспільного самоврядування. Ради, на його думку, мали обиратися на засадах рівного, таємного і пропорційного виборчого права, але таким чином, «щоб туди не попали представники пануючого класу» [8, с. 20]. Соціолог Шаповал важко вживався з Шаповалом-соціалістом. Його теорія державотворення пересипана ідеологічними фарбами і відтворює програмні положення УПСР, але загалом не позбавлена раціонального зерна.

Постать М. Ю. Шаповала, його місце і роль в українській революції, в організації громадського та культурно-освітнього життя на еміграції малодосліджені в історіографії. Навіть його опоненти віддавали йому належне, особливо у питанні організації української громади в Чехії, вважали його здібною, активною та ініціативною людиною [18]. Він заснував Український Громадський Комітет (УГК) в Празі, очолював його упродовж багатьох років [19]. За підтримки УГК постали наукові та освітні заклади, діяли видавництва, виходили українські журнали. Визначною подією у розвитку української наукової думки було відкриття Українського соціологічного інституту у Празі, фундатором і першим директором якого був М. Шаповал. Він очолював також відділи соціології та політології, залишивши по собі велику низку праць, що вийшли друком за його життя та після смерті: «Українська соціологія» (Прага, 1927); «Система суспільних наук і соціографія» (Народознавство. – Прага, 1932); «Соціографія України» (Прага, 1933); «Міжнаціональне становище українського народу» (Прага, 1935); «Соціологія українського відродження (з соціології і політики національного відродження)» (Прага, 1937) [4, с. 51].

Помер М. Ю. Шаповал 25 листопада 1932 р., похований у Ржевничах біля Праги.

1. Див.: Борець за незалежну Україну // Київська старовина. – 1993. – № 5 (Передмова та публікація Н. Миронець); *Миронець Н.* Трагічна постать української визвольної революції. Микита Шаповал про вбивство Симона Петлюри // Розбудова держави. – 1994. – № 6; *ІІ ж.* Смерть тирана // Там само. – № 4; *ІІ ж.* Започатковуємо нову рубрику. Публікація статті М. Шаповала «Політична смерть М. Грушевського» // Там само. – № 3.

2. *Кульчицький С. В.* Центральна Рада. Утворення УНР // Український історичний журнал (УІЖ). — 1992. — № 6; *Потульницький В. А.* Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) // УІЖ. — 1992. — № 2; *Горак В.* Зліт і падіння Директорії // Віче. — 1995. — № 4; *Історія України: нове бачення: У 2-х т. — К., 1995; Пристайко В., Шаповал М.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К., 1996; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; та ін.
3. *Клименко-Мудрий В. С.* Національно-демократичний рух за часів Української держави гетьмана Скоропадського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997.
4. Див.: Київська старовина. — 1993. — № 5.
5. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). — Прага, 1927.
6. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Скрантон, 1962 — Т. I: Власними силами.
7. *Шаповал М.* Військо і революція: Соціологічний нарис. — Прага; Львів, 1923.
8. *Його ж.* Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. — Прага; Берлін, 1923.
9. *Його ж.* Большевізм і Україна. — Прага, 1926.
10. *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. — Мюнхен, 1979; Документи українського комунізму. — Нью-Йорк, 1962.
11. *Шаповал М.* Занепад У. Н. Р. — Прага, 1928.
12. Див.: Розбудова держави. — 1994. — № 3.
13. *Сріблянський М.* Від III Інтернаціоналу до III Риму («Смена вех»). — Прага; Берлін, 1923.
14. Див.: Український вістник. Орган незалежної республікансько-демократичної думки. Збірник 2. — Прага, 1925. — С. 5-9, 9-19; Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1920). — Прага, 1930. — С. 85-89; *Виняченко В.* Щоденник. Том другий, 1921-1925. Редактор Г. Костюк. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. — С. 179; Нова Україна (Прага). — 1925. — № 7-8; 1926. — № 1-2; та ін.
15. Див.: *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. За загальною редакцією Я. Пеленського. — К.; Філадельфія, 1995.
16. *Миронедь Н.* Трагічна постать української визвольної революції. Микита Шаповал про вбивство Симона Петлюри // Розбудова держави. — 1994. — № 6.
17. *Славінський М.* Політичні листи // Український вістник. Орган незалежної республікансько-демократичної думки. Збірник 2. — Прага, 1925.
18. Див.: Український вістник. Орган незалежної республіканської демократичної думки. Збірник 2. — Прага, 1925.
19. Три роки праці Українського Громадського Комітету в Ч. С. Р. (07.07.1921 — 07.07.1924). — Прага, 1924. — С. 29; *Шаповал М.* Приятель української культури // Нова Україна. — 1925. — Ч. 7-8.